

Ольга Будугай

АКСІОЛОГІЧНО-ДІАЛОГІЧНЕ ПРОЧИТАННЯ ПОВІСТІ ДЛЯ ДІТЕЙ ОЛЕКСІЯ ОГУЛЬЧАНСЬКОГО «СКАРБ СОЛОНОГО ЛИМАНУ»

***Анотація.** У статті аналізуються шляхи виховання у дітей і підлітків милосердя й доброти через любов до природи, позитивні приклади поведінки дорослих і ровесників, змальовані у пригодницько-шкільних повістях О. Огульчанського. За допомогою елементів рецептивної естетики робиться спроба показу діалогічних зв'язків автора, його юного героя та дитини-реципієнта повісті.*

***Ключові слова:** Олексій Огульчанський, пригодницько-шкільна повість, моральні цінності, діалог, характер.*

У 2012 році юний український читач отримав гарний подарунок від видавництва «Грані-Т»: книгу повістей для середнього шкільного віку О. Огульчанського, видану до 100-річчя автора. Збірку склали твори «Скарб Солоного лиману» та «Дарунок Кніповича», які в 1986 році опублікувало видавництво «Веселка». Передмову до нового видання під назвою «Скарби рідної землі» підготувала письменниця-землячка О. Огульчанського Галина Малик. На нашу думку, обом творам зазначеної збірки притаманні жанрові ознаки пригодницько-шкільної повісті. В українській літературі для дітей цей жанровий різновид повісті став помітним явищем культури 1960-1980-х років, яке доцільно розглядати саме в діалогічних зв'язках з важливими сферами гуманітаристики: педагогікою, віковою психологією та ін. Зробимо спробу з'ясувати специфіку сприйняття зображеного автором світу юного героя-школяра, що художньо віддзеркалює реальний світ змальованих О. Огульчанським підлітків другої половини ХХ століття.

Вітчизняну й зарубіжну дитячу прозу в різні періоди літературного процесу досліджували Г. Бандура, Р. Бойцун, В. Дончик, У. Гнідець, А. Гурбанська, М. Жулинський, С. Іванюк, Т. Качак, П. Кириченко, Л. Кіліченко, В. Костюченко, В. Моренець, І. Мотяшов, В. Неділько, Е. Огар, Л. Овдійчук, Р. Павлик, О. Папуша, Г. Сивокінь, Н. Сидоренко, М. Сиротюк, М. Слабошпицький, А. Шпиталь та інші науковці.

Втілений у дослідженні підхід до аналізу прози 1960-1980 -х рр. суголосний виховним концептам теорій Я. А. Коменського, В. Сухомлинського, К. Ушинського, Г. Ващенко, принципам педагогічної деонтології, етнопедагогіки, родинної педагогіки. Здійснити об'єктивну реінтерпретацію творів віддаленого в часі періоду, до того ж адресованих дітям, неможливо без урахування особливостей рецепції пригодницько-шкільних повістей. Сучасні науковці загострюють увагу на залежності характеру впливу художнього твору від психологічних особливостей окремого реципієнта та соціально-історичної епохи, в якій сформувався читач.

Аналізуючи доробок представників школи рецептивної естетики Г. Р. Яусса та В. Ізера, І. Фізер наголосив, що для прихильників цього теоретичного спрямування «притаманне зміщення уваги із проблем творчості та літературного твору на проблему його рецепції або, інакше кажучи, із рівня психологічної, соціологічної або антропологічної інтерпретації творчої біографії, на рівень сприймаючої свідомості. Рецептивна естетика надає привілей читачеві у парадигмі «текст / читач» і наділяє його когнітивною та ефективною здатністю творити з цього тексту власний текст» [9; с. 347]. Специфіка рецепції юним читачем

твору для дітей – проблема малодосліджена і багато в чому залежить і від того, наскільки близькими або віддаленими для розуміння дитини постають зображені в тексті явища.

У праці В. Ізера «Процес читання: феноменологічне наближення» підкреслено, що «твір є щось більше, ніж текст, тому, що текст оживає тільки тоді, коли він реалізується, і крім того, ця реалізація в жодному разі не є залежною від індивідуальних рис читача – ця залежність зумовлюється різними зразками тексту» [1; с. 349]. В. Ізер показав, що тільки в процесі взаємодії спільних зусиль автора і адресата можливе справжнє життя твору: сходження в одній точці тексту і читача започатковує екзистенцію літературного твору, і це сходження ніколи не можна точно передбачити, але завжди воно повинне залишатися можливим для здійснення, оскільки не ідентифікується ні з текстуальною дійсністю, ні з уподобаннями читача. Таким чином, діалог автора, самого тексту, його героїв і читача творить нове мистецьке явище.

Мета статті – показати аксіологічний рівень, виховну цінність героїв твору «Скарб Солоного лиману», змальованих О. Огульчанським, особливості дитячої рецепції досліджуваного тексту. Основою для показу специфіки сприйняття пригодницько-шкільних творів юними читачами може стати *рецептивна естетика*. У дослідженні читацької рецепції повістей доцільно спиратися на роботу з дітьми в *руслі діалогу*, оскільки це поняття, на думку знаного методиста Г. Токмань, «широко використовується в педагогіці і в літературознавстві як одне із засадничих у тлумаченні процесу навчання і розумінні літературного твору» [8; с. 49]. Ефективним виявився також власний читацький і педагогічний досвід, стали в пригоді результати безпосереднього спілкування з юними читачами, з працівниками дитячих бібліотек, видавництв і центрів дитячо-юнацької творчості.

Максим Горький слушно назвав літературу «людинознавством», оскільки мистецтво слова здатне художньо показати людську особистість у всій її багатогранності. Окрім дидактичної, естетичної, комунікативної, моделюючої, пропагандистської мети, література має також не менш важливу *оцінну (аксіологічну) або ціннісну функцію*. На думку Р. Гром'яка, Ю. Коваліва, В. Теремка, «аксіологія (грецьк. *axia* – цінність і *logos* – вчення) – в літературознавстві і мистецтвознавстві – вчення про художні цінності. На основі розуміння природи художніх цінностей літературознавці розробляють теорію літературної критики, сприймання та інтерпретації творів літератури, їх функціонування серед різних читацьких кіл» [4; с. 24].

Самобутню і яскраву сторінку в історію української дитячої літератури вписав відомий бердянський краєзнавець, автор низки прозових творів *Олексій Огульчанський (30.03.1912–13.08.1996)*, який народився на хуторі Огульчанському під містом Луганськом, а не в самому Луганську, як зазначено у всіх біографічних джерелах. Про цей факт розповів Олексій Якович. Як з'ясувалось, у ті часи доводилось замовчувати цю деталь біографії, оскільки походити з родини досить заможних батьків (власників хутора) було вельми небезпечно. Аби уникнути утисків з боку представників радянської влади, велика родина Огульчанських згодом переїхала до Бердянська.

Працюючи все життя серед дітей і молоді, він добре знав запити і проблеми молодого покоління. Піклувався про моральне здоров'я дітей і юнацтва, прищеплював їм дбайливе ставлення до всього живого, керував роботою краєзнавчого гуртка при міському будинку піонерів, мав досвід роботи журналіста і наукового співробітника Бердянського краєзнавчого музею. Вихованцям О. Огульчанського на все життя запам'яталися цікаві дитячі туристсько-археологічні експедиції по рідному Приазов'ю. В одному з таких походів до Ногайська (тепер місто Приморськ Запорізької області) в літню пору 1940 року гуртківці знайшли на березі моря кістки південного слона, що жив у цих краях ще задовго до

мамонтів понад мільйон років тому. Єдиний у світі відкопаний скелет південного слона під час війни потрапив до Німеччини, а після її закінчення цей унікальний палеонтологічний скарб став окрасою Санкт-Петербурзького зоологічного музею, де зберігається і понині. А вперше оглянути його мали змогу відвідувачі Бердянського краєзнавчого музею, звідки скелет вивезли до Німеччини. Ця документальна історія стала згодом сюжетом однієї з найкращих повістей письменника «Вітрів Кут» (1959).

Із особистого спілкування з дочкою письменника Мариною Олексіївною стало відомо, що в гурток до О. Огульчанського у складні роки після Другої світової війни приходили діти фронтовиків, котрі втратили батьків. Деякі з них, особливо хлопчики, переймали в розумного педагога досвід, якого вони були позбавлені в родині в роки пережитого лихоліття. Через сприйняття природи рідної землі наставник прищеплював вихованцям високі моральні цінності. Перевірений життям педагогічний досвід керівника гуртка на прикладах із життя юних героїв передавався більшому колу реципієнтів через сторінки пізнавальних і естетично привабливих повістей. Найбільшою цінністю в педагогічній парадигмі письменника передусім була його синівська любов до рідного краю. О. Огульчанський передавав її членам гуртка юних краєзнавців власним прикладом. Із кожної експедиції, з кожного походу черпав дослідник сюжети своїх творів. Б. Чалий ділився своїми читацькими враженнями від цих повістей: «Віяло від свіжих сторінок гарячою любов'ю до кожного деревця, кущика на шляху, придорожньої билінки. Під збільшувальним склом ніжності до всього живого простий муравлик чи луговий коник здавався справжнім дивом, казковим створінням» [10; с. 250].

У розмові із запорізьким журналістом І. Науменком письменник ділився, що йому часто дорікали тим, що в його творах бракує «негативних типів», тобто хуліганів, бешкетників, які завдають багато клопотів батькам, вчителям, міліції. «Що ж, знаю, є такі, – погодився Олексій Огульчанський. – Але за багато років пересвідчився, що поганих дітей немає. Є просто різні характери і різні обставини, в яких росте дитина. У моєму гуртку краєзнавців були й такі, котрих називали «важковиховуваними». Однак досить було їх чимось зацікавити, підбадьорити добрим словом, тобто знайти ключ до душі дитячої – і вони мінялися на очах. З них виростили прекрасні люди, ставали відомими в країні...» [5; с. 6].

У повісті «Скарб Солоного лиману» розділ «Мертва голова – наш гість» виконує функцію експозиції. Головні герої-семикласники товаришують, але пізнавальні інтереси мають різні. Читач дізнається, що найбільшою цінністю для Ірвика (Ігоря Рваника), «типового акселерата», є природні скарби царства мінералів. Роль наратора автор відвів однокласникові Ірвика Сергієві Гарбузу, якого дивує таке захоплення: «Мій друг залюблений, навіть соромно сказати, у глину, пісок та нікчемні крем'яхи... Мене аж сміх розбирає, коли він милується своїми знахідками. Що то за краса?» [7; с. 15]. Сергієві ж більшою цінністю видається світ комах: «Кожен, мабуть, бачив, як ширяє в повітрі строкатий махаон, або стрімко летить, сердито зумкаючи, волохатий джміль. Оце краса! От чому, коли ми крокуємо десь за селом, а ми ой як полюбляємо мандрувати, завжди дивимося в різні боки. Ірвик розгляда землю, а я, задерши голову, небо» [7; с. 15].

Улюбленими героями письменника найчастіше ставали хлопці-підлітки, допитливі, жваві, цікаві до всього нового, кмітливі, майстерні на всілякі витівки любителі гумору. Автор не ідеалізує своїх героїв, вони живі й безпосередні, адже прототипів цих персонажів він зустрічав у своєму повсякденному житті, знаходив у процесі педагогічної діяльності, спостережень. Тому його персонажі-семикласники Сергій та Ігор наділені переконливими рисами непосид: «Хоч би яка халепа не сталася в нашому сьомому класі, звинуватять у ній обов'язково нас. Ну, приміром, у когось під партою закумкає жаба, заскавчить песе-

нятко або звідкілясь випурхне горобець – винен лише я або мій найліпший друг Ігор» [8; с. 13]. Однак автор приділяє більше уваги хронотопу Лукомор'я, аніж школи: «Живемо ми в Липівці, селі, що лежить на кордоні між степом і морем. Від назви нашого села, здається, іде дух лісу, запашного меду, а насправді ніякого лісу в нас немає. Навкруги – степ, на півдні видніється луговина, серед якої синіють блюдця великих і малих лиманів та озер, зеленіють очерети, а ген-ген на видноколі мерехтить смужечка Азовського моря» [7; с. 16].

Розділ «Притулок Артеміди» переносить читача у місцевість Вербохмару, де за порадою вчителя Івана Дем'яновича хлопці мають спіймати для шкільної зоологічної колекції комаху з назвою мертва голова. Від педагога вони дізналися, що мертва голова є одним із найбільших метеликів Європи. «Він сильний, витривалий. Вітер ніколи не жене його, як падолист... Дуже любить мед, притулку шукає в дуластих деревах, де навколо багато рослин із родини пасльонових» [7; с. 15]. Із великої кількості інформації про комаху чи рослину, якою вільно володіє ерудований автор, він обирає для подачі у творі найцікавішу, найсуттєвішу. До того ж вкладає її в уста досвідченого персонажа, а не подає від себе. А найоригінальнішу рису мертвої голови допитливі шукачі скарбів природи відкривають самі: виявляється, цей метелик пищить. Такі деталі зацікавлять читача будь-якого віку (як тут не згадати про одну з найважливіших заповідей К. Чуковського, на думку якого, твір, написаний для дитини і для самої дорослої людини теж має бути справжнім мистецтвом). Юний читач відкриває цю цікаву подробицю разом зі своїми ровесниками з повісті, за результат пошуків хлопців він уболіває, чекає розв'язки. Так автор зацікавлює, інтригує адресата твору.

А. Козлов слушно акцентує на тому, що персонаж літературного твору є «неминучим породженням і втіленням або своєрідним мінімумом авторської системи духовності, навіть цілісною і чітко визрілою концепцією (або хоча б гіпотезою, програмою, побажанням чи ще якимось варіантом нової системи духовних цінностей)» [3; с. 87]. Мимоволі читач і себе ставить на місце школярів, вступає в уявний діалог з ними, вгадує можливий фінал розказаної історії, переймає їхній досвід.

У прозі для дітей і підлітків аксіологічний рівень твору виявляється через моральні переконання й вчинки юних персонажів. У творах О. Огульчанського пошана до всього живого тісно переплетена з повагою до дорослих, які передають секрети професії моря, степу, з пошаною до батьків, які чесно трудяться на рідній землі. Так, герої повісті «Скарб Солоного лиману» допомагають єгереві Карпові на березі Азовського моря рятувати камачку – молодь кефалі. Дядько Карпо пояснює, що влітку західний вітер пунент «кидається... на затоку, мов розлютований вепр-сікач. ...Пунент зганяє рибчинок на мілини, часто-густо відокремлює ті мілини од моря піщаними пересипами. Рибки потрапляють у пастки-калюжі. Отамечки їх і хапають ворони» [7; с. 21]. Камачку врятували, з'єднавши калюжі рівчакми з морем. Діти добре засвоїли цей урок милосердя.

На думку В. Ізера, «літературний текст повинен бути задуманий так, щоб заангажувати уяву читача до процесу творення речей, що знаходяться поза ним, заради нього самого, заради читання, яке приємне тільки тоді, коли активне і творче. У цьому процесі творчості текст не повинен заходити ні надто далеко, ні надто близько, бо слід зауважити, що нудьга і перенапруження утворюють межі, поза якими читач залишає поле гри» [1; с. 350]. Пригодницько-шкільні повісті О. Огульчанського часто виступають таким художнім текстом, який розглядається не як замкнуте в собі ціле, а як таке діалогічне висловлювання, яке з самого початку зорієнтоване на певний тип читацького сприйняття, вбирає його в свою художню структуру як значущий фактор, дійову передумову естетичного сприйняття. Не випадково учні Олексія Яковича і зараз вдячні педагогові за його «степові університети».

Сам письменник говорив, що прагнув пояснити дітям цінність кожного елементу в природі, оскільки природа – не якась хаотичне нагромадження, а розумне угруповання, де існують свої закони. І якщо якийсь із компонентів цього угруповання знищити, то й трапиться те, що буває з годинником, коли з його механізму витягти якийсь коліщатко.

Аксіологічна функція творів для дітей є особливою. Без нав'язливого моралізаторства художньо вартісні книги формують у юної особистості поняття про те, «що є добре і що таке погано». Прикметним є те, що в прозі й поезії для дітей ціннісна функція літератури тісно поєднана з дидактичною. Вони обидві дуже актуальні, оскільки мусимо констатувати, що на початку ХХІ століття викривлення істинних цінностей стає особливою злободенною проблемою. У творчості О. Огульчанського тема природи тісно переплелась з елементами пригодницького жанру. Актуальність оповідань і повістей письменника з часом ще більше зростає, оскільки ще гостріше постали перед людством підняті краєзнавцем екологічні проблеми. Як і інші дитячі письменники, О. Огульчанський у доступній і художньо вартісній формі доніс читачеві перевірені часом істини, які складають основу християнської моралі. Дитячі автори показують складні моменти побудови основ системи цінностей дитини-персонажа. У прозі й поезії для дітей *ціннісна функція літератури тісно поєднана з дидактичною*.

Вважаємо, що в подальших наукових дослідженнях ефективним може стати компаративне аксіологічно-діалогічне прочитання творів для дітей українських і зарубіжних письменників.

Література

1. Ізер В. Процес читання: феноменологічне наближення / Вальфганг Ізер // Антологія світової літературно-критичної думки 20 ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 2001. – С. 349-366.
2. Киричук О. В., Карпенко З. С. Аксіологічні проєкції духовності // Теоретичні питання цінностей освіти й виховання / За ред. О. В. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 50-51.
3. Козлов А. В. Духовність як літературознавча категорія : монографія / Анатолій Козлов. – К.: Акцент, 2005. – 272 с.
4. Літературознавчий словник-довідник / Уклад. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К.: Академія, 1997. – 752 с.
5. Науменко І. Шукач скарбів Приазов'я // Запорізька правда. – 16 липня 1997. – С. 6.
6. Науменко І. Олексій Огульчанський / Іван Науменко // Письменники Запорізького краю / Упор. І. Т. Купріянов. – Запоріжжя : Хортиця, 2002. – 580с. – С. 75-78.
7. Огульчанський О. Я. Скарб Солоного лиману : повісті / Олексій Огульчанський. – К.: Грані-Т, 2012. – 116 с. (Серія «Українська дитяча класика»).
8. Токмань Г. Л. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція / Ганна Токмань – К. : Міленіум, 2002. – С. 49.
9. Фізер І. Школа рецептивної естетики / Іван Фізер // Антологія світової літературно-критичної думки 20 ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 2001. – С. 374-348.
10. Чалий Б. Зелені острови творчості Олексія Огульчанського / Богдан Чалий // Огульчанський О. Я. Знахідка на все життя: Повісті. – К. : Веселка, 1982. – 254 с. – С. 247-252.
11. Швець А. Злочин і катарсис: Кримінальний сюжет і проблеми художнього психологізму в прозі Івана Франка: монографія / Алла Швець // Відп. ред. Є. К. Нахлік. – Львів : Поліграфія, 2003. – 236 с.

Olha Buduhay

**Axiological and Dialogical Reading of Story for Kids
«Treasure of Solonyi Lyman» by Oleksyi Ohulchansky**

Summary. In this article, scientist analyses upbringing of children and teenagers in kindness and compassion in consequence of love for nature and positive examples of adults and peers' behavior described in O. Ohulchansky's adventure and school stories for children.

Keywords: O. Ohulchansky, adventure and school stories, moral values, dialog, character.

Ольга Будугай

**Аксиологически-диалогическое прочтение повести для детей
Алексея Огульчанского «Сокровище Соленого лимана»**

Аннотация. В статье анализируются пути воспитания у детей и подростков милосердия и доброты через любовь к природе, положительные примеры поведения взрослых и сверстников, которые изображены в приключенческо-школьных повестях А. Огульчанского. С помощью элементов рецептивной эстетики делается попытка показа диалогических связей автора, его юного героя и ребенка – реципиента повести.

Ключевые слова: Алексей Огульчанский, приключенческо-школьная повесть, моральные ценности, диалог, характер.